

להוציא את עזה מהרצועה

דותן הלוי

עבור רוב הישראלים כיום, רצועת עזה פשוט תמיד הייתה שם, כנתון גיאוגרפי "טבעי" או כמציאות שאין בלתה. תפיסה זו הצליחה למחוק מן הזיכרון הישראלי פעם בכמה שנים את העובדה שהרצועה היא התוצר המובהק והבולט ביותר של הנכבה הפלסטינית, ושהפלסטינים החיים בה נאבקו לאורך כל הדרך בכליאתם במרחב הצר הזה. הקיבעון שלפיו יש לשמר בכוח את עזה בתוך המובלעת הסגורה של "הרצועה" יצריך גם לשמר את האלימות המאפיינת את רצועת עזה כבר יותר משבעה עשורים. ואולם, מבט היסטורי רחב יותר על ההיסטוריה של עזה לפני "רצועת עזה" מאפשר לדמיין גורל אחר עבור דרום הארץ

אוגוסט 2024

שנת 2010 פרסם האמן תמיר צדוק את עבודת הווידאו **תעלת עזה**, המתארת כיצד לאחר שנים ארוכות של מלחמות נמצא סוף פתרון לשאלת רצועת עזה: ישראלים, פלסטינים ומתנדבים בינלאומיים חופרים יחד, במבצע משותף, תעלה לאורך גבולותיה של הרצועה עם ישראל. לאחר מכן, רעידת אדמה פתאומית מרחיבה את התעלה הזאת יותר מן המתוכנן ומנתקת את הרצועה כליל מן היבשה. התוצאה היא אי-יציבות חדש, שנעשה עד מהרה למוקד שוקק של תיירות ומסחר, ובא שלום על ישראל ועל עזה. בין כלל הרמזים השנונים שצדוק שתל בסרט, הוא בחר לקרוא את מרכז המבקרים של "תעלת עזה" על שמו של יצחק רבין, זה שאמר על עזה שהלוואי והייתה טובעת בים.

צדוק אמנם בחר שלא להטביע את עזה בים אלא להפך, ללכת עד הסוף עם האינרציה הפוליטית הישראלית של העשורים האחרונים: להמשיך ולבודד את רצועת עזה עד כמה שאפשר, ולצפות שאיזה נס משמיים יפתור יום אחד את הבעיה. התגובות לסרט היו מעניינות לא פחות מהיצירה עצמה: הוא התקבל ברצינות גמורה ואפילו באהדה בקרב אנשי ימין, ואילו פלסטינים ובלוגרים בעולם הערבי טענו כי מדובר בתוכנית ישראלית עתידית. יוצר הסרט נדרש להבהיר כמה פעמים כי לא מדובר בתוכנית פוליטית או בסרטון תדמית של מיזם עסקי, אלא בביקורת על האבסורד הפוליטי שבבידודה הנמשך של רצועת

עזה.^[1]

ואולם המציאות הוכיחה כי כשמדובר בעזה, האבסורד תמיד יכול לעלות על כל דמיון. עשור לאחר פרסום הסרט הרצועה אכן הפכה למעין אי, עם השלמת הקמתו של ה"מכשול הצבאי" סביבה. 1.2 מיליון קוב בטון ו-140 אלף טון ברזל ופלדה נוצקו ל-65 קילומטרים של גדר בגובה שישה מטרים. חומת בטון הוחדרה אל תוך האדמה עד לעומק מי התהום, וסוללה מגודרת נבנתה אל תוך הים. אך גם בעניינים שאינם ביטחוניים נדמה כי הבנתה של רצועת עזה כאי הנחתה את התפיסה הישראלית. כך למשל, בדוח מקיף שפרסם בשנת 2022 המכון למחקרי ביטחון לאומי פורטו אתגרי משבר האקלים המתהווה עבור רצועת עזה, החל במחסור במזון ובמי שתייה וכלה בקריסת החקלאות, סופות והצפות. אין ספק שכל אלה היו ועודם סכנות אמיתיות, ואולם קריאה בדוח ללא היכרות עם הסכסוך המתמשך עשויה לתת את הרושם שרצועת עזה היא למעשה אי מבודד השוכן באוקיינוס מרוחק וסובל מתנאי אקלים ייחודיים, ולא מובלעת מסוגרת של 2.3 מיליון איש שמשאביה נשלטים לגמרי מבחוץ, עם שינוי אקלים או בלעדיו.

[2]

המשותף לכל אלה הוא ההשלמה הישראלית עם מדיניות הבידוד של רצועת עזה כנתון קבוע, טבעי, כמעט שקוף. עבור רוב הישראלים כיום, רצועת עזה פשוט תמיד הייתה שם. אך כשאנו חושבים על רצועת עזה כעל חבל ארץ נתון או עובדה גיאוגרפית, אנחנו לא רק מנתקים אותה מהיסטוריה ומפוליטיקה אלא גם הופכים אותה לנקודת עיוורון שמפתיעה אותנו הישראלים פעם אחר פעם. חשוב אפוא להבין שהרצועה היא בראש ובראשונה פרויקט ישראלי מובהק המתוחזק בקפידה יותר משבעה עשורים. במלחמת 1948 נדחקו אל תוך רצועת עזה קרוב לשליש מכלל הפליטים הפלסטינים, ועל כן בידודה כטריטוריה מובחנת בשנות החמישים והשישים, כמעין קופסה שבה אפשר לסגור את בעיית הפליטים, נעשה לאבן יסוד במדיניות הישראלית. בשני העשורים שלאחר כיבוש הרצועה ב-1967 נעשו ניסיונות שונים להיפטר מבעיית הפליטים בעזה, אם באמצעות דחיפתם להגר אל מחוץ לגבולות המדינה החדשים, אם דרך טשטוש המשמעות הזוהית והמעמדית של היותם פליטים באמצעות שיפור תנאי החיים במחנות והניסיון לחסלם, ובעיקר עם הפיכתה של הרצועה למאגר בלתי נדלה של כוח עבודה עבור הכלכלה הישראלית. ההתקוממות הפלסטינית באינתיפאדה הראשונה ב-1987 הוכיחה את חוסר התוחלת של השאיפות האלה. או אז שבה ישראל לטקטיקת הבידוד כדי להותיר את בעיית עזה מאחורי הגדר ולהתגונן מפניה: יוזמת "עזה תחילה" של הסכמי אוסלו, הסגר המתמשך מאז ימי האינתיפאדה השנייה, ההתנתקות החד-צדדית ב-2005, ההכרזה על רצועת עזה כעל "ישות עוינת" מאז 2007 - רצועת עזה בגבולותיה ההרמטיים נעשתה בישראל לקטגוריה מחויבת המציאות, הן במסגרת התהליך המדיני על שלביו השונים, הן במסגרת הטקטיקות השונות של "ניהול הסכסוך" שנועדו להחליפו.

התפיסה המתמשכת הזאת את הרצועה כנתון גיאוגרפי "טבעי" או כמציאות שאין בלתה הצריכה (והצליחה) למחוק מן הזיכרון הישראלי פעם בכמה שנים את העובדה שהרצועה היא התוצר המובהק והבולט ביותר של הנכבה הפלסטינית, ויתרה מזו - שהפלסטינים החיים בה נאבקו לאורך כל הדרך בכליאתם במרחב הצר הזה. הדבר ברור מאז 1948; דוגמאות לכך הן מה שכונה בישראל "ההסתננות" והפדאיון של ראשית שנות החמישים, ההתנגדות החמושה במחנות הפליטים בראשית שנות השבעים, האינתיפאדה הראשונה ב-1987 שפרצה מתוך מחנה הפליטים ג'באליה, גלי ההתבססות של תנועת חמאס בתגובה להידוק הסגר על הרצועה עוד ועוד עם כל אחת מהנסיגות הישראליות ב-1994 וב-2005-2007. בכל

אחד מהמקרים האלה, ישראל הופתעה. מאז 1948 היא רואה ברצועה חלק מתבקש של הסדר הפוליטי הקיים בין הירדן לים שאין לה שום יכולת לחזות מראש את ההתפתחויות שיבואו מתוכה, לא כל שכן לשלוט בהן. הדבר נכון גם למתקפת שבעה באוקטובר 2023, שבאה לרוב הישראלים כמו מתוך חלל ריק.

מעניין לציין כי הפלסטינים רואים את עזה באופן שאינו בהכרח שונה לחלוטין, כמרחב טבעי ומלאכותי גם יחד. שכן דווקא המאבק המתמיד להשתחרר מן "הרצועה" הפך את הטריטוריה הזאת גם בקרב הפלסטינים לקטגוריה שקשה לחשוב בלעדיה. ברבות השנים נעשתה רצועת עזה לסמל למאבק ולעמידה האיתנה נגד ישראל, והדבר העניק לה מעמד מיתי כמרחב בעל זהות ייחודית ולכאורה א־היסטורית. דוגמה לכך אפשר למצוא אצל ההיסטוריון הפלסטיני יליד עזה סלים ערפאת אלמביצ', שהגדיל לבטא את

הרעיון הזה במגנום אופוס משנת 1987 שכותרתו **עזה והרצועה שלה: מחקר על נצחיותו של המקום והתרבות של יושביו מהתקופה הניאוליתית עד מלחמת העולם הראשונה**.^[3] אלמביצ', ראוי לציין, מת במהלך המלחמה הנוכחית בגיל 81 ברפיח לאחר שמצבו הבריאותי התדרדר בתנאי המחסור. הכותרת שבחר אינה פליטת קולמוס. הוא השתמש במתכוון במינוח "רצועה" אף שספרו עוסק בתקופה שבה הרצועה כלל לא הייתה קיימת. כך הוא מראה שיש למישור החוף הדרומי של פלסטין ההיסטורית איזושהי "רוח מקום" (genius loci) שמייחדת דווקא אותו. הוא מזמין את קוראיו לדמיין את אזור עזה ואת עמידתם של תושביה בפני כובשים ושליטים זרים לאורך ההיסטוריה כסוג של "מנטליות" מקומית. בקרב החיים ברצועה אכן מקובל שגם אלה שמוצאם בערים ובכפרים מחוצה לה לפני 1948 רואים עצמם כעזתיים; זוהי מעין זהות על המחברת פליטים ומקומיים ומושתתת על שנות דור של חוויית חיים משותפת בתנאי כיבוש, מלחמות וסגר. כמובן, אין משמעות הדבר שהפלסטינים ברצועה אינם תובעים את זכות השיבה, שחמאס לא הכין במשך שנים ארוכות את האופציה לפרוץ באחת את גבולות הרצועה, או שישראל לא הציבה את הרצועה לאורך שנים על סף קטסטרופה. גם בעזה וגם בישראל היה ברור שרצועת עזה היא פצצת זמן. אולם בשני הצדדים נעשה בחלוף השנים בלתי אפשרי לדמיין כיצד יכולות להיראות מפת הארץ, הפוליטיקה והדמוגרפיה שלה במציאות שבה הרצועה אינה אזור מובחן.

השאלה החשובה ביותר שיש לשאול עכשיו היא אם מלחמת עזה הנוכחית תשנה את התפיסה הזאת. שכן אם הרצועה הייתה פצצת זמן, הפצצה הזאת התפוצצה. האם אפשר להחזיר את כל הרסיסים למקומם, להשיב את השעון לאחור ולקוות לתוצאה אחרת? זו שאלה קריטית, כי במובנים רבים רצועת עזה של ערב שבעה באוקטובר 2023 אינה קיימת עוד. היא הרוסה פיזית וסביבתית, גבולותיה ושטחה שונו, רבים לאין שיעור מתים ופצועים, והרוב המוחלט עקורים ומרוסקים מנטלית וכלכלית.

אבל אם לא רצועת עזה, מה כן? איזה חזון טרנספורמטיבי יאפשר לשחרר את עזה מהכבלים התפיסתיים שכופה עלינו רצועת עזה? מהי עזה בכלל, כשהיא איננה רצועה? עיר? מחוז? אזור גיאוגרפי? מהו המרחב הטבעי, אם יש כזה, שעזה שייכת לו? כדי להתחיל לבדוק זאת עלינו לשאול מה בעצם הייתה עזה לפני הרצועה, כלומר מה היא הייתה לפני הנכבה הפלסטינית ב-1948, אז נוצרה הרצועה כמקלט עבור יותר ממאתיים אלף פליטים פלסטינים.

דרך אחת שבה ניגשים היסטוריונים אל השאלה הזאת היא להצביע על המלאכותיות של רצועת עזה. הגיאוגרף גדעון ביגר טוען למשל כי הרצועה "נוצרה באקראי" כהסדר זמני, שבלי שאיש התכוון לכך נותר על כנו לאורך שנים ללא פתרון.^[4] ההיסטוריון הצרפתי ז'אן-פייר פיליו כינה אף הוא את הרצועה "טריטוריה שנוצרה בטעות" (accidental territory).^[5] לאור הגישה הרווחת הזאת, אפשר לדמיין את עזה שקדמה לרצועה פשוט כהפך המוחלט ממנה. הסוציולוג וההיסטוריון הפלסטיני החשוב סלים תמרי, למשל, תיאר את עזה שלפני הנכבה כ"נמל אידילי בדרום פלסטין".^[6] ההיסטוריון אבאהר אלסקא מאוניברסיטת ביר זית טען אף הוא כי בניגוד לייחודיות הנוכחית של עזה, עד לפני 1948 הייתה זו עיר בעלת מאפיינים חברתיים זהים "לכל עיר פלסטינית אחרת".^[7]

טענות אלו נכונות כאשר בוחנים את עזה באופן ממוקד לפני ואחרי 1948. ואולם, מבט אל העבר הרחוק יותר של עזה ועל ההקשר האזורי הרחב שלה מעלה כי העיר וסביבתה אכן פנו בעת המודרנית לנתיב היסטורי ייחודי, המאפשר להבין את יצירתה של "רצועת עזה" לאחר מלחמת 1948 לא רק כקו שבר אלא גם כביטוי מסוים של המשכיות. על כן אני רוצה להציע טענה שונה מעט מזו של עמיתיי ומוריי. לשיטתי, החשיבות שבהבנת ההיסטוריה של עזה לפני היותה של "רצועת עזה" טמונה דווקא בכך שההיסטוריה הזאת אינה מספקת הופכי מוחלט למצב הנוכחי. למעשה, היא אינה מספקת תשובה אחת ומוחלטת, והמחשבה שיש איזו עזה סינגולרית שאפשר כביכול לחזור אליה איננה נכונה. בפועל, לפני 1948 התקיימו "עזות" מרובות, שכן המרחב של עזה היה דינמי וחי והשתנה במהירות מאז המאה התשע-עשרה. את עזה של לפני "רצועת עזה" אפשר להגדיר כבורדרלנד (borderland), או בעברית לא בדיוק קולעת - "אזור סְפָר"; הכוונה לאזור שגישר היסטורית בין האזורים האקלימיים, הגיאוגרפיים, הפוליטיים והכלכליים שמצדדיו. אזורי סְפָר קוראים לנו להפוך את המבט, לחשוב כיצד נראה המרכז הפוליטי והכלכלי שאנחנו מכירים מנקודת מבטן של הפריפריה ושל החזית (frontier) ולברר אילו תהליכים היסטוריים כוננו אותן ככאלה ומדוע. על כן אתאר בפסקאות הבאות איך עזה כעיר וכאזור גיאוגרפי שינתה במהירות את מערכת הקשרים שלה עם סביבתה מאז אמצע המאה התשע-עשרה. רצועת עזה המבודדת שנוצרה ב-1948 היא תוצר היסטורי של השינויים האלה, אך 1948 היא גם הרגע שבו עזה נקרעה מהם ונותרה קפואה בתוך מובלעת מנותקת במרחב ובמידה מסוימת גם בזמן. השחרור של עזה ממעגל האלימות הבלתי נגמר שהיא מצויה בו מאז 1948 יתחיל עם השבתה למקומה הטבעי כאזור גשר פעיל וחי, ועם השארת ה"רצועה" מאחור.

עזה של אמצע המאה התשע-עשרה הייתה עיר מסחר יבשתית על קצה גבול המדבר. אוכלוסייתה, שהייתה מהגדולות בערי הארץ, הייתה ונותרה בעשורים שלאחר מכן ערבית מקומית, מוסלמית ברובה המובהק, עם מיעוט נוצרי קטן. הבאים בשערי סוריה הגדולה (א-שאם) מהמדבר צפונה או מי שביקשו לצאת ממנה דרומה היו צריכים להצטייד, לנוח, להתפלל, לסחור ולהצטרף לשיירות בעזה. עזה גם ישבה בנקודה הדרומית ביותר שבה אפשר היה לגדל תבואה בסוריה הגדולה, ולכן הייתה ספקית מזון חשובה לשני נתיבי המסחר והחג' המרכזיים של האזור, שנעו בעבר הירדן ובסיני. את הובלת הנוסעים והסחורות אל עזה וממנה ניהלו השבטים הבדואיים משלוש הקונפדרציות הסמוכות של תיאאה, תרבין ועזאזמה, אשר בטרמינולוגיה המקומית אכן נקראו "השבטים של עזה". עזה והעירות אל-עריש, סואץ,

קלעת נח'ל, עקבה, מעאן וחברון יצרו מעין מסדרון מדברי ששימש גשר בין תרבות המדבר והארץ הנושבת, בין אוכלוסיות נוודיות, חקלאיות ועירוניות, בין דיאלקטים שונים ובין מערכות מסחר. כל אלה חיברו יחדיו את סוריה הגדולה מצפון, מצרים ממערב וחצי האי ערב ממזרח.

ואולם בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה החלה עזה להתנתק בתהליך הדרגתי מהמרחבים הכלכליים, הפוליטיים והחברתיים האלה. באמצע המאה, כשספינות קיטור החלו לשייט בים התיכון ובים האדום, אנשי העיר עזה והשבטים שסביבה החלו לאבד את תפקידם הייחודי כעוגנים הכלכליים של המדבר. לאחר פתיחתה של תעלת סואץ ב-1869 ניטשו בהדרגה נתיבי המדבר שקישרו את עזה עם הסביבה שלה. הניידות של השבטים החלה להיעשות למטרד עבור המדינה העות'מאנית, וזו החלה במאמץ ארוך שנים לקבוע להם טריטוריות וליישב אותם. ככל שהשבטים של עזה עברו לאורח חיים חקלאי למחצה כך הם ייצרו יותר ויותר עודפים של תבואה, בעיקר שעורה, המשגשגת באקלים יבש. שיאו של התהליך הזה היה הקמתה של העיר המודרנית באר שבע, שמשנת 1900 שימשה כבירה העות'מאנית של השבטים וכשוק התבואות הממשלתי הגדול. ואמנם, הצרכנים העיקריים של עודפי השעורה האלה לא היו בני השבטים אלא הסוחרים של עזה, שמצאו ביקוש אדיר לשעורה מעבר לים - בתעשיית הבירה באימפריה הבריטית, שהייתה באותה עת בעיצומו של תהליך מיכון וצרכה כמויות גדולות של שעורה מזנים שונים מכל העולם ולאורך כל השנה. וכך עזה, שהייתה במשך מאות שנים שער אל המדבר וחלק מכלכלת החג', החלה בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה להסב פניה אל הים ולהישען כמעט לגמרי על ייצוא ימי של שעורה. כשלושה עשורים לערך הלך וצמח המסחר המבטיח, נשען על רשתות של מוסלמים, יהודים ונוצרים בתווך שבין ביירות, יפו ואלכסנדריה, טריפולי בלוב וגיברלטר, נמלי אירופה והאיים הבריטיים.

אבל ככל שהשתלבה עזה בשוקי התבואה הבינלאומיים, כך גם העמיקה התלות של העיר בחקלאות השבטית. בתוך כמה עשורים נעשו העיר וסביבתה למה שמכונה לעיתים "חזית סחר" (commodity frontier) - מקור של חומרי גלם שעובר שינוי סביבתי וכלכלי מהיר בהשפעתו של ביקוש גלובלי. בתחילת המאה העשרים, רצף של שנות בצורת חשף עד כמה רעועה הייתה המשענת הכלכלית הזאת. כמה עונות של יבול מועט הביאו את הסוחרים של עזה לפשיטת רגל, ורבים מבני השבטים נאלצו לנטוש את אדמותיהם ולנדוד צפונה.

במקביל לשינויים הכלכליים האלה עברה עזה גם טרנספורמציה פוליטית. כאשר המסדרון המדברי שעזה הייתה חלק ממנו חדל לשמש כגשר יבשתי בעקבות המעבר לתנועה בים, הוא נעשה לנקודת חיכוך בין האימפריה העות'מאנית לאימפריה הבריטית. האחרונה כבשה את מצרים ב-1882 וקראה תיגר על שליטת העות'מאנים במוצאות המדבריים אל הים התיכון והים האדום. המתח בין שתי האימפריות הגיע לשיאו בשנת 1906 סביב שאלת הריבונות בעיירה עקבה. על סף מלחמה, הבריטים כפו על העות'מאנים לקבל קו הפרדה בינלאומי בין מצרים הנתונה תחת כיבוש בריטי ובין האימפריה העות'מאנית. הגבול הראשון במזרח התיכון - קו ישר המחבר את רפיח עם עקבה - היה למעשה עוד שלב בצמצום המרחב של עזה, וכעת היא הפכה רשמית לעיר גבול ולחזית צבאית בפורטנציה. בעשור שלאחר קביעת הגבול נעשתה עזה מוקד צבאי עות'מאני, שממנו יחצו חיילים את הגבול החדש ביום פקודה כדי לכבוש מחדש את מצרים. עבור הבריטים הייתה עזה מוקד לריגול אחר יריביהם.

ואכן, עזה הגשימה את הפוטנציאל הצבאי שלה במלחמת העולם הראשונה, כששני הצבאות התנגשו בה. בתחילת 1917, עם התקדמות הבריטים ממצרים, הצבא העות'מאני פינה את ארבעים אלף תושביה של העיר ועוד אלפים רבים מן הכפרים סביב לה. אלה עזבו את העיר בחיפזון וחסרי כול ומצאו מקלט בכפרים ובערים, מרמלה, יפו, חיפה וירושלים ועד דמשק, חלב, חומס וחמה. הבריטים תקפו את העיר פעמיים, במרץ ובאפריל 1917, אך ניגפו מול ההגנה העות'מאנית. רק בסוף אוקטובר תקף הצבא הבריטי שוב, הפעם באמצעות הטעיית המגנים בהרעשה ארטילרית אדירה על עזה ואיגוף ארוך במדבר אל באר שבע. בניסיון לעצור את הצבא הבריטי המתקדם, עזה נותרה ללא הגנה וככבשה בקלות בתחילת נובמבר. אלפי חיילים עות'מאנים ובריטים מתו בקרבות על השער אל ארץ הקודש, עשרות אלפי תושבים מקומיים גלו, וחודשים ארוכים של הפגזות והתבצרות השיתו על העיר הרס מהנרחבים שידע המזרח התיכון באותה מלחמה.

וכך, כאשר נעשתה הארץ ליחידה פוליטית רשמית תחת המנדט הבריטי - Palestine, פלסטין או פלשתינה-א"י - עזה וסביבתה החקלאית בפאתיה הגיאוגרפיים של הישות המנדטורית החדשה היו מרוששות מקריסה כלכלית והרוסות משנים של מלחמה. במשך שני עשורים ויותר היו אנשי עזה עסוקים בשיקום מתמשך, תהליך שגזר על העיר להישאר הן בשוליה של ההתפתחות הפוליטית והכלכלית הפלסטינית הן בזו של ההתיישבות הציונית. עד המרד הערבי הגדול בשנים 1936-1939 לא הייתה אפילו דרך סלולה רציפה שחיברה את עזה עם עיר החוף התאומה יפו או עם עיר המדבר התאומה באר שבע; בחודשי החורף נותקו עזה וסביבתה משאר הארץ, והגישה היחידה אליה וממנה הייתה על גבי בהמות. עד אמצע שנות השלושים בחרו לחזור אליה רק כ־17 אלף איש, פחות ממחצית מאוכלוסייתה המקורית קודם למלחמה. רק במהלך מלחמת העולם השנייה, במידה רבה הודות לנוכחות המסיבית של הצבא הבריטי בדרום הארץ, הצליחו אנשי עזה להביא במהירות לשיקומה. העיר שבה והייתה לבירת המחוז הדרומי, אוכלוסייתה צמחה שוב לכארבעים אלף נפש, ובעיני רבים היא נעשתה סמל למודרניות עירונית פלסטינית, שבניגוד למקומות אחרים לא הושפעה כמעט מנוכחות ציונית או מהון ציוני. זה היה המצב הדואלי, השמח וגם עצוב, של הפריפריה הפוליטית הפלסטינית: מצד אחד נותרה עזה בשולי ההתעניינות הכללית, אך מצד שני היא המחישה כיצד יכלה פלסטין כולה להיראות במציאות אלטרנטיבית שבה לא הייתה מעולם ציונות.

עד שנות הארבעים הנוכחות היהודית באזור עזה הייתה דלילה ביותר. קהילה ציונית קטנה התמקמה בעיר בשנת 1919 אך שרדה בקושי רב עד מאורעות תרפ"ט, אז נמלטו כל חבריה בלי שהצליחו להגשים את שאיפתם להפוך למרכז להתיישבות באזור. בניגוד למקומות אחרים בארץ, בעלי האדמות באזור עזה היו מקומיים ולכן היה קשה לרכוש מהם אדמות. בשל הפריפריאליות של עזה בתוך גבולות המנדט, המוסדות הציוניים גם לא עשו מאמצים גדולים מדי בנושא. הדבר בא לידי ביטוי מובהק בהצעת החלוקה של ועדת פיל מ־1937, שבה אזור עזה במישור החוף הדרומי הוקצה למדינה הערבית העתידית יחד עם הנגב, ואילו שאר מישור החוף ניתן למדינה היהודית. תוכניות החלוקה של ועדת וודהד מ־1938 ובתוכנית מוריסון-גריידי מ־1946 הוסיפו ובודדו את אזור עזה והפרידו אותו גם ממרחב הנגב, שנתפס אז כאזור אינטרס אסטרטגי שעשוי להישאר תחת שליטה בריטית בעתיד.

רק עם ההתפתחות הכלכלית של האזור במלחמת העולם השנייה וההגבלה על רכישת קרקעות בספר הלבן בשנת 1939 החלה לגבור ההתעניינות הציונית באזור. עד 1943 הוקמו באזור עזה שמונה נקודות יישוב (ב־1939 נגבה, ב־1941 דורות, גת וגברעם, וב־1943 ניר עם, יד מרדכי, ניצנים ובארות יצחק). הגרעין הזה לא התעבה בשנים שלאחר מכן אלא שימש בעיקר קרש לפיצה אל הנגב, שם היה קל יותר לרכוש שטחי אדמה נרחבים מראשי שבטים בדואיים. המהלך המסמל את המגמה הזאת הוא הקמתם של "שלושת המצפים" בנגב בשנת 1943 - גבולות, רביבים ובית אשל. באוקטובר 1946, בתגובה לפרסום תוכנית מוריסון-גריידי, הוקמו בנגב "11 הנקודות", שהמשיכו את מגמת ההתפשטות דרומה ומזרחה. ארבע מתוכן (גל און, קדמה, בארי ותקומה) הוקמו במחוז עזה, אך חלק הארי הוקם במחוז באר שבע (נירים, אורים, שובל, משמר הנגב, חצרים ונבטים). בשנה שלאחר מכן הוקמו עוד שש נקודות יישוב במחוז באר שבע (מבטחים, צאלים, עלומים, רמת הנגב, גבים וחלוצה), ורק אחת (קיבוץ סעד) במחוז עזה. עד שנת 1947 המגמה הייתה ברורה: במחוז באר שבע היו כ־170 אלף דונם בבעלות יהודית, ובכלל זה אדמת פיתוח שנתנה הממשלה הבריטית - כמעט פי שלושה מ־58 אלף הדונם שהוחזקו בידיים יהודיות במחוז עזה. לנוכח המאמץ הציוני המואץ להתבסס בנגב, במידה רבה על חשבון אזור עזה, הצעת החלוקה של האו"ם בנובמבר 1947 הותירה אף היא את עזה ומישור החוף הדרומי - כמו התוכניות הקודמות - כמובלעת פלסטינית, אך הקצתה את הנגב למדינה היהודית. עזה והמרחב שלה, שנותרו לאורך כל הדרך ערביים, נותקו בהצעת החלוקה הן ממישור החוף הן מהנגב.

תהליך הפריפריאליזציה של עזה וסביבתה מציב בהקשר רחב גם את גורלה במלחמת 1948. בהיותה מרוחקת מן היעדים האסטרטגיים והאידיאולוגיים של היהודים וגם של הערבים בארץ, עזה לקחה חלק שולי בלבד בלחימה ב־1948 עד הפלישה המצרית במאי ובמידה רבה גם לאחריה. הפליטים הפלסטינים שגורשו וברחו ממישור החוף ומאזור צפון הנגב מצאו בה מקלט בטוח בחסות הצבא המצרי, שהשתלט במהירות על דרום הארץ. אך גם באוקטובר 1948, כאשר ישראל בת ארבעת החודשים קטעה את "ההפוגה השנייה" והחלה להילחם בצבא המצרי בחזית הדרומית, המטרה הייתה לפרוץ דרך אל הנגב - במידה רבה על חשבון כיבוש עזה, מקום שמעולם לא היה בראש מעיניה של הציונות. כיבושי מישור החוף הדרומי והנגב הצפוני במבצע יואב (אוקטובר 1948) ובמבצע חורב (דצמבר 1948) הולידו עוד מספר עצום של פליטים פלסטינים, שנדחקו עם הצבא המצרי הנסוג אל רצועת האדמה הצרה בין בית חאנון לרפיח עד אשר נסגרו על כולם גבולות שביתת הנשק בין ישראל למצרים בינואר 1949. התוצאה הייתה לא רק צמצום טריטוריאלי של המובלעת שדומיינה שוב ושוב על מפות החלוקה, אלא גם ביטול המשמעות שייחסו לה התוכניות כאגף החוף של המדינה הערבית העתידית. "רצועת עזה", שכל גודלה היה 360 קילומטרים רבועים, כלאה את מאתיים אלף הפליטים שהתקבצו במלחמה ואת שבעים אלף התושבים המקומיים תחת חסות הצבא המצרי. כל אלה, פליטים ומקומיים כאחד, נעשו ל"חסרי מדינה" (stateless) בשעה שישראל וממלכת ירדן סיפחו לשטחיהן את שאר הטריטוריה המנדטורית. "הרצועה" נותרה השריד היחיד של פלסטין המנדטורית שחדלה להתקיים, ושל פלסטין העתידית שמעולם לא קמה.

אז מה מציע לנו המבט על עזה שלפני "רצועת עזה" עבור הרגע הנוכחי? ההיסטוריה הארוכה הזאת מאפשרת להבין כי המדיניות המבקשת לשמר בכוח את עזה בתוך המובלעת הסגורה של "רצועת עזה" מנוגדת באופן עמוק לדינמיות ההיסטורית של המרחב הזה ולקשריו המשתנים עם סביבתו היבשתית והימית. המשך הקיבעון הזה, כאילו דבר לא קרה מאז שבעה באוקטובר 2023, יגרור גם את המשך האלימות המאפיינת את רצועת עזה כבר יותר משבעה עשורים, ואופן התנהלותה של המלחמה ממחיש זאת היטב.

אבל מה יכול לבוא במקום "הרצועה"? ההסדרים הפוליטיים השאפתניים ביותר העומדים כרגע על הפרק מבקשים להשיב אליה את הרשות הפלסטינית. זו בוודאי התחלה חשובה, שכן מאז 2007 הקפידה ישראל למנוע תנועת פלסטינים לכל צורך שהוא מרצועת עזה אל הגדה המערבית ("מדיניות הבידול"), וגילתה אדישות למצוקות האוכלוסין והמשאבים הגוברות בעזה. חידוש המעבר בין שתי הטריטוריות יהיה קריטי לשיקום הרצועה, ואפשר שהוא ישוב וייצור אפשרות להסדר מדיני בעתיד כאשר בשני חלקי השטח הפלסטיני תמשול רשות אחת.

עם זאת, ההיגיון הפועל כיום מתוך שאיפה להחזיר אל קדמת הבמה חזון של שתי מדינות נפרדות, ישראלית ופלסטינית, עדיין לוקה בשני כשלים מהותיים. האחד הוא ההתעלמות מן העובדה שממנה התחלנו: רצועת עזה של ערב שבעה באוקטובר אינה קיימת עוד. מבחינה מספרית, בין 1.5% ל-2% מאוכלוסיית הרצועה נמחקו (נכון למועד כתיבת שורות אלה), ובהם משפחות שלמות של שלושה או ארבעה דורות; כמעט חצי מההרוגים הם ילדים; אלפי ילדים ששרדו נותרו יתומים וללא כל בן משפחה אחר; מאות אלפי אזרחים נפצעו; רבים ייוותרו נכים ופוסט-טראומטיים. 1.8 מיליון איש מסתופפים במחנות פליטים בדרום הרצועה, ו־300 אלף איש בצפונה נותרו בוואקום אדמיניסטרטיבי שכבר הביא לגוויעתם ברעב של מספר לא ידוע של אנשים. לפי הערכות, יותר ממחצית יחידות המגורים ברצועה נפגעו, יותר מ־300 בתי ספר נהרסו, ונחרבו הדרכים, רשתות החשמל והטלפון, צינורות המים והביוב, מתקני טיהור השפכים, מפעלים, בתי חרושת ושדות חקלאיים. ביום שאחרי המלחמה לא יהיו ברצועה בית נבחרים, בתי משפט, תחנות משטרה, אוניברסיטאות, ספריות ומרכזי תרבות. עימם נשחתו גם כל המסמכים, הרשומות והחומר הבירוקרטי המשמש לניהול האוכלוסייה. ואם זה לא מספיק, צה"ל שיטח שכונות שלמות באזורים הפריפריאליים של הרצועה ובמרכזה כדי להרחיב את השטח המפורז מול ישראל, כך ששטחה של הרצועה יקטן אחרי המלחמה ב־16%-20%. כבר עם יצירתה ב־1948 לא היו ברצועת עזה המשאבים הנדרשים כדי לקיים את אוכלוסייתה, וכעת הדבר נכון על אחת כמה וכמה. האם אפשר להמשיך להזין את עזה, לא כל שכן לשקם אותה מאסון בסדר גודל שכזה, דרך כביש מהגדה המערבית - עמוס ככל שיהיה - או דרך מזח ארעי שכבר עכשיו מתפקד בקושי? האם חזון המדינה הפלסטינית צריך להתחיל מירושת אזור האסון שנותר מהרצועה? ההתעקשות לחשוב כך ובה בעת לצפות שהעולם יערוב לביטחונה של ישראל כמוהו כמצג השווא מאז 1948 שלפיו אפשר להסתיר את האסון שהוא עזה מאחורי גדר.

הכשל השני בהגיון שתי המדינות בעת הזאת הוא ההתעקשות על משטר הפרדה הרמטי בין הישראלים לפלסטינים, המתכחש לעובדה הבסיסית כי שתי הקבוצות הלאומיות הללו שזורות זו בזו במרחב וחולקות גיאוגרפיה, נוף ואקלים משותפים בין הירדן לים, ירצו או לא ירצו. הרי אפילו בלוני התבערה

ששרפו שדות בעוטף עזה מאז 2018, או עדויות החטופים כי בין בתייהם ובין המנהרות במרכז הרצועה מפרידות עשר דקות נסיעה, שוברים את המרחק המנטלי בין שני העולמות. קריסת מערכת הביוב בעזה במלחמה הנוכחית מציפה את מתקני התפלת המים באשקלון, סיוע שהוצנח בחוף עזה נמשה מול חופי תל אביב ובת ים, ומי שנמצא כעת במערב הנגב יכול לחוש בריאותו את האבק והעשן מאזורי הלחימה. האם מישהו משלה את עצמו שיישובי עוטף עזה או הכלכלה של האזור הזה יוכלו להשתקם בשעה שבמרחק כמה דקות נסיעה תחיה אוכלוסייה המונה יותר משני מיליון איש באסון הומניטרי ותברואתי מהחמורים בעולם? האם גדר גבוהה יותר, שטח מפורז נרחב יותר ומובלעת צה"לית בלב הרצועה יוכלו למנוע מהקטסטרופה שמתחוללת שם להפוך לחור שחור שישאב אליו את המרחב כולו? בהתחשב במצב הנוכחי, לא רק ששיקום אפקטיבי של עזה הוא אינטרס ישראלי מובהק; הוא גם צריך להיעשות כמהלך משותף של שיקום המרחב הדרומי של הארץ, אחרי שנים כה רבות של פנטזיה על האי עזה שיתנתק יום אחד וישוט לו הרחק אל הים.

75 שנים של בידוד מתמשך של רצועת עזה הביאו רק אסונות וקורבנות. לנוכח הסבל הישראלי והפלסטיני במשך 16 שנה של סבבי לחימה, ולא כל שכן מאז שבעה באוקטובר 2023, הגיעה העת לשנות כיוון ולהתחיל לחשוב כיצד אפשר להוציא את עזה מהרצועה. בנגב המערבי וצפון מישור החוף, שהיו בעבר חלק מהמרחב הטבעי של עזה, יש הרבה מהמשאבים שעשויים לסייע לעזה בעתיד. האם אפשר, למרות הכול, לחשוב על המרחבים האלה כעל מרחבים משותפים? הנה דוגמה לאופן שבו ניתן לעשות זאת: בעקבות המלחמה התוודע הציבור בישראל ובעולם לקיומו של ואדי ע'זה, או נחל עזה, התוואי הטופוגרפי שקבע צה"ל להפרדה בין צפון הרצועה לדרומה כאשר קרא לתושבי הרצועה לנוס מאזורי הלחימה. מטבע הדברים, נחל עזה אינו יחידה גיאוגרפית סגורה שמתקיימת רק בתוך תחומי הרצועה. מוצאו בתוך שטח מדינת ישראל הוא נחל הבשור, או ואדי שריעה, שאגן הניקוז שלו הוא אחד הגדולים בצפון הנגב. אגן הבשור ניזון מנחל חברון (ואדי ח'ליל), היורד ממורדות הר חברון בצפון מזרח ומנחלים בהר הנגב בדרום מזרח. נחלים אלו, שאוספים בדרכם 3,500 קילומטרים רבועים של ואדיות נוספים לאורכו של הנגב הצפוני, זורמים יחד אל הים התיכון בתוך תחומי הרצועה. במילים אחרות, אגן הניקוז של נחל הבשור הוא מסדרון גיאוגרפי טבעי בין שטחי הרשות הפלסטינית בגדה המערבית, צפון הנגב הישראלי ורצועת עזה. אגן הבשור גם מחבר בין הערים חברון, באר שבע ועזה, שרשרת ערי המדבר ההיסטוריות של הארץ, שבהן חיים היום פלסטינים, בדואים פלסטינים אזרחי ישראל ויהודים ישראלים. זה האזור ששימש קודם ל-1948 כמרחב הכלכלי של העיר עזה וכמקור התוצרת החקלאית והמרעה שקיימו אותה. חלק ניכר מאוכלוסיית הרצועה, צאצאי הפליטים ממלחמת 1948, מוצאו במרחב הזה, וילידי אזור עזה היו בעלי הקרקעות בו. העולם שלפני 1948 היה ואיננו. אבל במציאות הקיימת, האם יש דרך לנהל את משאבי הקרקע, מי התהום, מי הנגר העילי, הפוטנציאל הסולארי או הטיפול בשפכים לאורך האגן הזה באופן שישירת את המצויים לכל אורכו, כולל עזה, בדרכו אל הים?

במקומות רבים בעולם מתנהלים כבר שנים ארוכות הסדרים בינלאומיים המאפשרים חלוקה של זכויות ומשאבים בין מדינות לאורכם של נהרות. למעשה, ניהול משותף של אגני נחלים כבר החל להתבסס בעבר בין רשויות ישראליות ופלסטיניות, בעיקר סביב טיהור שפכים ושיקום נופי; ובין ישראל וירדן מתקיים שיתוף פעולה כזה לאורך נהר הירדן. במקרה של אגן נחל הבשור או ואדי ע'זה, לשיתוף פעולה חוצה גבולות עשויות להיות לא רק מטרות אקולוגיות; הוא עשוי גם לאפשר מענה לצרכים הבסיסיים של

הרצועה. במציאות הקטסטרופלית השוררת כעת ברצועת עזה, שיתוף פעולה מרחבי שכזה הוא הכרחי, ולו כדי להחזיר אליה תנאי חיים בסיסיים ביותר. העוסקים בתשתיות, בתברואה ובאקלים מודעים לכך מזמן. אך מובן שהפוטנציאל לשיפור החיים הן בעזה הן בישראל רחב הרבה יותר – דרך שיתוף פעולה בתחומי התעסוקה, הפיתוח הכלכלי, הבריאות והאקדמיה בתוך המרחב הגדול של דרום הארץ. החברה הבדואית בנגב, שיש לה קשרים היסטוריים ומשפחתיים עם עזה וסביבתה, יכולה לשמש מתווכת קריטית בתהליך שיתוף ישראלי-פלסטיני כזה.

הדברים האלה כמובן אינם מציעים תחליף כלכלי או טכני להסכם שלום ישראלי-פלסטיני. פתרון הסכסוך היה ותמיד יהיה הדרך היחידה לאפשר חיים בשלום ובביטחון לישראלים ולפלסטינים על כברת האדמה הזאת. אבל האסון חסר התקדים ברצועת עזה, שרק ילך ויחריף עם הזמן, מצריך פעולה משנת מציאות שספק אם תוכל להמתין ליישוב כל הסוגיות הפוליטיות. ואולי דווקא פעולה שכזו תצליח להניח את היסודות לפתרון פוליטי מסוג חדש, כזה המתבסס על ההכרה שמרחב משותף ולא מחולק הוא התחליף למשטר ההפרדה המושל בכיפה מאז הסכם אוסלו, על גדרותיו, חומותיו, השטחים המפורזים ומגדלי התצפית שלו, שכשלו באופן מחפיר כל כך בשבעה באוקטובר. כי כל זמן שיהיו הפלסטינים כלואים בתוך רצועת עזה, תהיה ישראל פלאם של הישראלים. כדי להתחיל להתקדם לעבר פתרון פוליטי עלינו להישיר מבט, אולי בפעם הראשונה, אל המציאות ההיסטורית והעכשווית ולפעול בדרך אחרת. הגיע הזמן לחשוב איך אפשר להוציא את עזה מהרצועה.

הערות שוליים

[1] † ליאת ארלט סידס וקציעה עלון, "תעלת עזה: החלום הרטוב של הממשי", עמרי בן יהודה ודונית הלוי, **עזה: מקום ודימוי במרחב הישראלי**, תל אביב: גמא, 2023, 316-332.

[2] † שירה עפרון, קים נח ונועה שוסטרמן, "רצועת עזה ומשבר האקלים", המכון למחקרי ביטחון לאומי, 12.5.2022; דונית הלוי, "עזה – משבר ישראלי, לא אקלימי", **הארץ**, 27.6.2022.

[3] † סלים ערפאת אלמביצ', **غزة وقطاعها: دراسة في خلود المكان... وحضارة السكان؛ من العصر الحجري الحديث حتى الحرب العالمية الأولى** [עזה והרצועה שלה: מחקר על נצחיותו של המקום והתרבות של יושביו מהתקופה הניאוליתית עד מלחמת העולם הראשונה], קהיר: אלהיא'ה אלמצריה אלעאמה לאלכתאב, 1987.

[4] † גדעון ביגר, "רצועת עזה נוצרה באקראי, אחרי 1948, כחיץ בין הכוחות הצבאיים הישראליים לבין הכוחות המצריים", **קרקע** 59, 2005, עמ' 21-29.

[5] † Jean-Pierre Filiu, *Gaza: A History*, New York: Oxford University Press, 2014, p. 73

[6] † Salim Tamari, *Mountain against the Sea: Essays on Palestinian Society and Culture*, University of California Press, 2008, p. 24

[7] ↑ אבאהר אלסקא, غزة: التاريخ الاجتماعي تحت الاستعمار البريطاني, 1917-1948 [עזה: היסטוריה חברתית בצל הקולוניאליזם הבריטי, 1917-1948], בירות: מא'ססת אלדראסאת אלפלסטיניה, 2018, 36, 59, 83, 113-103.

דותן הלוי הוא מרצה בכיר במחלקה להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב. הוא עורך שותף יחד עם עמרי בן יהודה של קובץ המאמרים "עזה: מקום ודימוי במרחב הישראלי", שראה אור בהוצאת גמא ביולי 2023. ספרו הראשון, *Stripped: Ruination, Peripherality and the Making of the Gaza Strip*, עתיד להתפרסם בהוצאת אוניברסיטת סטנפורד.
